

Борзенко О. І. Тарас Шевченко та його літературні попередники. У статті досліджуються стосунки Т. Шевченка з його літературними попередниками. Враховується точка зору Ю. Шереха, згідно з якою автор «Кобзаря» в оцінці своїх попередників поєднував пошану й заперечення. Розкриваються особливості міжкультурного контексту, що пов'язаний із розбіжностями просвітницького та романтичного поглядів на народ і його мову. Залучається також комплекс ідей Кирило-Мефодіївського братства, що дозволяє точніше відтворити складну конфігурацію стосунків Т. Шевченка з І. Котляревським, П. Гулаком-Артемовським, Г. Квіткою-Основ'яненком.

Ключові слова: Просвітництво, романтизм, народність, Кирило-Мефодіївське братство.

Борзенко А. И. Тарас Шевченко и его литературные предшественники. В статье исследуется отношение Т. Шевченко к его литературным предшественникам. Учитывается точка зрения Ю. Шереха, согласно которой автор «Кобзаря» в оценке своих предшественников соединил уважение и неприятие. Раскрываются особенности межкультурного контекста, связанного с существенными различиями просветительского и романтического взглядов на народ. Также уделено внимание комплексу идей Кирилло-Мефодиевского братства, что позволило более точно воспроизвести сложную конфигурацию отношений Т. Шевченко с И. Котляревским, П. Гулаком-Артемовским, Г. Квиткой-Основьяненком.

Ключевые слова: Просвещение, романтизм, народность, Кирилло-Мефодиевское братство.

Borzenko O. Taras Shevchenko and his literary predecessors. Literary development of the first half of XIX age is explored in this article. Basic attention is spared to creation of the poet T. Shevchenko. In the article the problem of creative co-operation of writer with other authors is considered. Different additional factors which allow to specify the features of literary motion are thus taken into account. The considerable role of cultural contacts is selected in this research.

Key words: Enlightenment, romanticism, nationality, Kyrylo-Mefodievskie fraternity.

Питання взаємин автора «Кобзаря» з його літературними попередниками у сучасному шевченкознавстві належить до найбільш актуальних – його вирішення дозволить уточнити посутні моменти, що стосуються творчої еволюції видатного митця. На сьогодні вже накопичено певний досвід наукового осмислення означеної проблеми [5]. Однак досі чи не найвагомішими залишаються думки Юрія Шереха, який запропонував у зв'язку з цим посутні спостереження.

Аналізуючи взаємини Тараса Шевченка з Іваном Котляревським та Григорієм Квіткою, учений зауважив: «Виявилось, що стосунки між Шевченком і ними були зовсім не прості, що Шевченкові, в первісному усвідомленні свого місця в літературі й житті України, треба було якоюсь мірою відцуратися тих двох, якоюсь мірою скинути їх з п'єдесталу, що діяло тут складне переплетення заперечення й цінування. Сплетіння, що його можна зрозуміти, тільки позбувшись спрощенських схем і визнавши плюральність як основу літературного процесу» [8:23].

Шерех підмітив, що Шевченкові поезії «На вічну пам'ять Котляревському» та «До Основ'яненка» сприймаються швидше як своєрідні творчі декларації. Віддаючи належне літературним заслугам попередників, автор «Кобзаря» пропонує в них власне бачення поета й поетичної місії. Скажімо, в посланні «До Основ'яненка» на той час початківець Шевченко закликає старшого й авторитетного сучасника оспівувати минувшину, писати «про Січ, про могили». Що характерно: сам Квітка ніколи так не писав, «національно-козацька романтична героїка була йому цілковито чужа...» [8:15]. Тож Юрій Шерех доходить логічного висновку: «Поради Шевченкові означають одне: не писати так, як досі писав Квітка. Попри всю пошану – це нищівна критика й заперечення» [8:15].

Якщо в поглядах раннього Шевченка на творчість попередників ще поєднувались пошана й заперечення, то пізніше він еволюціонував до більш чітких оцінок. Від «критики поетичним словом» поет перейшов до безпосереднього вислову у передмові до планованої публікації своїх творів 1847 року. Проект

цього видання не вдалося реалізувати лише через арешт Шевченка; тим не менше авторська передмова виразно виявляє його тогочасну позицію.

У передмові він закидає своїм попередникам як найбільший гріх поверховість у поглядах на народ, незнання народної мови та зумовлені соціальними амбіціями деформації в національній ідентичності. При цьому тон викладу обрано дуже гострий: коли читаєш Шевченків текст, здається, що автор не аналізує проблему, а ніби зводить порахунки і то не так з окремими особами, як з певним соціально-культурним явищем.

«Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків, – іронізує Шевченко. – Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт» [7:208].

Для Шевченка Котляревський виступає вже символом чогось перебутого, неавтентичного. Мовляв, «Енеїда» – це спостереження над життям «біля шинку», де, як іронічно зауважує автор «Кобзаря», «і наш, і москаль, і навіть німець – всі схожі на свиню...» [7:207].

Квітка й Гулак-Артемівський, на думку поета, не набагато ближче за Котляревського підійшли до справжнього пізнання народу. Причини означено такі: «Покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колисці од матері, а Г[улак]-Артемівський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся» [7:208].

Одне слово, Шевченко рішуче відмежується від старшого покоління українських літераторів, яке, на його думку, не лише не спромоглося зрозуміти народ, а ще й нав'язало читачеві викривлений, фальшивий погляд на народне життя.

Відомо, що Шевченкові попередники, літератори просвітницької формації, запропонували гуманітарний погляд на народ і його мову. Сентименталістська модифікація Просвітництва, більш поширена в українському культурному середовищі, фактично ототожнювала селянина із «природною людиною» як ідеальною гуманітарною нормою. Мовляв, не зіпсована фальшивими цивілізаційними

впливами добра основа людського єства найповніше збережена у природному устрої селянського життя. Долаючи класицистичні стереотипи, представники пізнього Просвітництва ладні вбачати у кращих проявах просотонародного середовища ідеал сердечної правди. Відтак і мова народу, або «проста мова», приваблює просвітників насамперед з огляду на її природність і щирість – вона, умовно кажучи, зберігає здатність «промовляти до серця».

Натомість у центрі уваги романтиків опиняється народ уже як окрема «індивідуальність» зі своїм неповторним характером, «душею». Для них народна мова – це насамперед мова думи і пісні, що найвиразніше передає особливості національної вдачі. На відміну від просвітників, романтики шукають унікальні риси: не універсальне, а особливе висувається наперед в осмисленні людини й народу. Тут важливими стають доля, вище покликання, місія – одне слово, унікальність, а не норма. Образи людини й народу співвідносяться з особливим призначенням: романтична неповторність набуває подекуди навіть містеріального сенсу.

Тут є важливим ще один релевантний момент. Для просвітників людина – це перш за все історія виховання або ж історія серця; історія народу в них, як правило, співвідноситься з ідеєю суспільного прогресу. Інакшим є романтичний погляд: у ньому історія народу – немов «книга буття», втілення саморозвитку народної духовності.

В означеному контексті міжкультурної опозиційності якраз і набувають більшої виразності мотиви гострої Шевченкової критики, спрямованої проти попередників. Це ще й виступ романтика проти просвітницького трактування народу та його мови: не випадково виховні й гуманітарні підходи оцінюються ним як поверхові й навіть псевдонародні.

Можна сказати, що в літературній проєкції Шевченкова полеміка проводить чітку межу між двома генераціями українських письменників – просвітницько-сентименталістською та романтичною. Ця межа тривалий час навіть у науковій традиції немовби не помічалася. Як слушно відзначив Дмитро Чижевський, «вся література народною мовою довго була зв'язана для свідомості національних кіл у певну єдність» [6:306]. Якраз випадок Шевченка в інтерпретації Шереха показує, що насправді літературні розбіжності самими письменниками добре усвідомлювались і навіть ставали предметом обговорення. Найбільшої гостроти взаємне не-

розуміння досягло в ключових моментах: народ і мова – такими були теми, що визначили принципи розбіжності.

Певно, що й харківські романтики таки добре усвідомлювали наявність розбіжностей між ними і представниками старшого покоління українських письменників. Однак у публічних виступах вони, як правило, уникали відкритого протистояння, схиляючись до компромісу. Скажімо, Костомаров, котрий розпочав вивчати українську мову за Квітчиним «Салдацьким патретом», уже через три роки по тому сперечається з Квіткою про мовні питання («говорят много и долго и не понимают друг друга» [1:210], веде бесіду з Олександром Корсуном «о грамматических неправильностях, которыми изобилует «Энеида» Котляревского» [1:201]. І поряд із цим – у публічному виступі – він же зводить суперечності до компромісу, заявляючи, що «малороссийский язык – самая романтическая форма» [4:284].

Очевидно, що письменники старшої генерації, з погляду молодих українських романтиків, тісно пов'язаних з академічним університетським середовищем, у розумінні літературних завдань не завжди були «на висоті». Однак те, що вони зверталися до народної мови (хоча й іншими мотивами керуючись), дозволяло розглядати їх виступи як своєрідні прецеденти, а окремі їх твори – як аргументи на користь ідеї творення окремої української літератури. Компромід, звичайно, склався лише зовнішній: мотиви захоплення «народністю» й характер використання народної мови у просвітників та романтиків були цілком розбіжні.

Можна припустити, що на певному етапі, для раннього Шевченка, «старші письменники» здавалися більш близькими, ніж представники харківської романтичної школи. Для розуміння цього контексту слово «школа» виступає по-справжньому ключовим: харків'янам-романтикам, як це не парадоксально, дещо «шкодила» їхня освіта. У більшості своїй університетські випускники, вони важко погоджували нормативність і системність академізму з романтичною стихійністю. Адже романтичні ідеї засвоювалися ними через посередництво за визначенням раціоналістичного та системно організованого академічного середовища. До романтизму вони приходили значною мірою завдяки вишколу, були, сказати б, навченими романтиками. Їм помітно бракувало стихійності: наслідуючи народну поезію та намагаючись пізнати дух народу, харківські романтики вочевидь відчували свою штучність та брак органічності. Тож по-

ява Шевченкової творчості, по-справжньому «народної», ніби компенсувала брак органічності українського романтизму й водночас дещо знецінювала літературні експерименти харків'ян. Загальне враження від Шевченкової поезії було надзвичайне, немов сталося справжнє відкриття. «Я увидел, что муза Шевченко раздирала завесу народной жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упоительно было заглянуть туда!!!» [2:302] – такими враженнями ділився Костомаров.

Однак літературна обмеженість харківського романтизму в аспекті національно-культурного поступу постала безперечною перевагою. Саме добрий академічний вишкіл та покладання на дієвість ідей і при тому певний практицизм дозволили їм чітко усвідомити необхідність творення окремої літератури, яка, з огляду на очевидний занепад фольклору, ставала б ніби органічним продовженням народної поезії й так само віддзеркалювала своєрідність українського народного духу. Під цим оглядом поява «народного поета» Шевченка сприйнялась немов справжнє знамення, ключова ланка й водночас найпереконливіше підтвердження життєздатності їхнього літературного проекту.

Не випадково радикалізація у Шевченкових оцінках діяльності попередників припала на часи його зближення з учасниками Кирило-Мефодіївського братства. Вочевидь тоді значний вплив на поета здійснили погляди Миколи Костомарова – ідеолога кирило-мефодіївців, автора «Книги буття українського народу». Власне, саме Костомаров переніс до Києва харківську романтичну традицію, а разом із нею – відчутний критицизм у сприйнятті старшої літературної генерації.

На відміну від харківських романтиків, Шевченко не виявляв схильності до компромісу. Тут він більш послідовний за своїх однопольовців. Написане Шевченком про «старших письменників», набуває конкретики у ширшому контексті кирило-мефодіївських ідей. Програмний документ цієї організації українську словесність включає – не більше й не менше – у містеріальне протистояння з усесвітнім злом. Україна в історіософії кирило-мефодіївців постає немов останній бастион правдивої віри й добра, бо одвіку «не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, есть то истее братство...» [3:24]. Хоча й українців «наділили» панством, однак не пропала Україна: «...хоч був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзеними

української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана...» [3:28].

Звідси виходило, що справжнє народне українське письменство до великого діла причетне. Не випадково у своїй передмові Шевченко виступив швидше як проповідник, а не критик і літератор. Тінь містеріального протистояння немов на все українське письменство розпросторюється, а отже, всі ті недоліки, що їх добачає Шевченко у своїх літературних попередників, постають вагомою підставою для нищівної критики. Мовляв, «Основ'яненко приглядався на народ, та не прислухався до языка», а Гулак-Артемовський «в пани пост-

ригся». Для Шевченка то чи не найгірший переступ – утратити зв'язок із народом, із глибинними основами народного буття.

Отже, критика попередників виступає тут засобом не лише особистого літературного, а й національного ідентифікування. «А на москалів не вважайте, – переконує Шевченко, – нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово» [7:208]. Визначаючи ряд «мова, народ, література», поет уточнює стратегію розвитку нового українського письменства.

Подальше осмислення Шевченкових ідейно-естетичних орієнтирів дозволить внести посутні корективи в загальну концепцію літературного процесу XIX ст.

Література

1. Корсунов А. Н. И. Костомаров / А. Корсунов // Русский архив. — 1890. — № 10. — С. 199—221.
2. Костомаров М. І. Воспоминание о двух малярах // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. — К. : Либідь, 1999. — С. 298—308.
3. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. — К. : Либідь, 1991. — 40 с.
4. Костомаров М. І. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. — К. : Либідь, 1999. — С. 280—296.
5. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / Юрій Луцький. — К. : Либідь, 1998. — 255 с.
6. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. — Тернопіль : МПП «Презент», 1999. — 480 с.
7. Шевченко Т. Г. [Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря»] // Шевченко Т. Г. : зібр. тв. / Тарас Шевченко. — К. : Наук. думка, 2003. — 5 т. — С. 207—208.
8. Шерех Ю. Критика поетичним словом // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. — Х., 1998. — 3 т. — С. 7—28.